

İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân* Adlı Tefsiri

Ali NAMLI*

Giriş

Yüzden fazla eseri ile 17/18. yüzyılın en meşhur mutasavvıflarından birisi olan İsmâil Hakkı Bursevî'nin (ö. 1137/1725) *Rûhu'l-beyân* adlı tefsiri, Osmanlı döneminde yazılan tefsirlerin en önemlilerinden birisi olarak kabul edilir. Tasavvufi/işârî bir tefsir olarak meşhur olsa da aynı zamanda âyetleri Arap dili, kıraat, sebep-i nüzul, hadis, fıkıh, kelam ilimlerini ilgilendiren yönleriyle de ele alan, rivâyet ve dirâyet tefsirlerinin pek çok özelliklerini kendisinde bulunduran (câmi) bir eserdir ve Kur'an'ın baştan sona tam bir tefsiridir.

Rûhu'l-beyân, hem Râzî, Kurtubî, Beyzâvî ve Ebüssuûd Efendi'nin tefsirleri gibi meşhur eserlerden hem de *et-Te'vîlâtü'n-Necmîyye* gibi tasavvufî tefsirlerden ve eserlerden faydalanan bir bakıma zâhir ve bâtını birleştirmiş bir tefsirdir. Ayrıca müellif, eserinin uygun yerlerinde başta *Mesnevî*, *Bostan* ve *Gülîstan* olmak üzere, Hâfız ve Molla Câmi'nin eserlerinden istifade etmiş, Farsça ve Arapça beyitler zikrederek nazmı ve nesri başarılı bir şekilde mezcedip tefsirine uygulamıştır. *Rûhu'l-beyân* bir taraftan, vaaz olarak halka aktarılan bir tefsir olduğu için, yazımında mevize ve öğüt yönü öne çıkan bir tefsir olmuştur. Zayıf rivâyetlere, pek çok hikâye ve menkıbeye yer vermesi eleştirilere yol açmış olmakla birlikte, aynı zamanda bu özelliği yazıldığı günden zamanımıza kadar bu eserin çok tutulmasını ve halk arasında da yaygınlık kazanmasını sağlamıştır.

Bu makalede *Rûhu'l-beyân*'ın müellifi, yazılma hikâyesi, özellikleri, muhtevası, kaynakları ve etkileri üzerinde durularak eserin daha yakından tanınmasına çalışılacaktır. Ayrıca hakkında yapılan çalışmalar değerlendirilecek ve bunlara dair bilgiler verilecektir.

* Yrd. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı.

I. *Rûhu'l-beyân* Müellifi

İsmâil Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725) Osmanlı döneminin daha çok mutasavvıf ve müfessir kimlikleriyle öne çıkan, irili ufaklı yüzden fazla eser sahibi önemli müelliflerindendir. 1063/1653'te Aydos'ta (Bulgaristan) dünyaya gelmiştir. Küçük yaşta memleketinde başladığı ilim tahsiline on bir yaşında gittiği Edirne'de Celvetî şeyhi Atpazarî Osman Fazlı Efendi'nin (ö. 1102/1691) halifelerinden Abdülbâki Efendi'nin nezaretinde devam etmiştir. 1083/1672'de gittiği İstanbul'da Osman Fazlı Efendi'nin dergâhında tasavvufî eğitiminin yanı sıra zâhirî ilimlerle ilgili öğrenimini de sürdürmüş, ayrıca dergâh dışından da tecvid, Farsça ve hüsn-i hat gibi dersler almıştır.¹

1086/1675 yılında Osman Fazlı Efendi tarafından halifesi sıfatıyla ve vaizlik göreviyle Üsküp'e gönderilen İsmâil Hakkı on yıl kadar Üsküp, Köprülü ve Ustrumca gibi Balkan şehirlerinde irşad faaliyetlerinde bulunduktan sonra, yine şeyhi tarafından 1096/1685 yılında Bursa'ya halife olarak gönderilmiştir. Kıbrıs'a sürgüne gönderilen şeyhini ziyaret etmek üzere 1102/1690'da adaya gitmiş ve şeyhi tarafından yerine postnişin tayin edilmiştir.²

II. Mustafa zamanında Sadrazam Elmas Mehmed Paşa'nın davetiyle askere vaaz ve nasihat etmek üzere I. ve II. Avusturya seferlerine iştirak etmiş, sultan da onun nasihatlerini dinlemiştir. İsmâil Hakkı'nın 1111/1700 ve 1122/1711'de edâ ettiği her iki haccına gidip dönmesi birer yıldan fazla sürmüş, yolculuğu sırasında İstanbul, Mısır ve Şam gibi muhtelif yerlerde belli sürelerle kalmıştır. Üç yıl Tekirdağ (1126-1129/1714-1717), üç yıl Şam (1129-1132/1717-1720), üç yıl da Üsküdar'da (1132-1135/1720-1723) ikamet eden Bursevî, ömrünün sonunda yine Bursa'ya dönmüş ve 1137/1725 tarihinde orada vefat etmiştir.³

II. İsmâil Hakkı Bursevî'nin Tefsirle İlgili Altyapısı

Yaşadığı dönemdeki geniş Osmanlı topraklarında çok hareketli bir hayat geçirmesine rağmen İsmâil Hakkı, hiçbir zaman eser telifinden geri kalmamış ve en velûd Osmanlı müellifleri arasına girmeyi başarmıştır. Şüphesiz onun en meşhur eseri ya da onu en çok meşhur eden eseri *Rûhu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân* adlı tefsiridir.

İsmâil Hakkı Bursevî'nin yetişme döneminde aldığı eğitimin, okuduğu ilimlerin ve kitapların, özellikle de tefsire dâir eserlerin *Rûhu'l-beyân*'ın şekillenmesinde önemli bir yeri olduğu muhakkaktır. Bu eserlerin çoğu tefsirin dayandığı kaynaklar arasında da yer alır.

İsmâil Hakkı, küçük yaşta Kur'an okumayı, yazmayı öğrenmiş, sarf ilmi ile

1 Geniş bilgi için bkz. Ali Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî: Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2001, s. 33-40.

2 Bkz. Namlı, *a.g.e.*, s. 41-70.

3 Bkz. Namlı, *a.g.e.*, s. 71-114.

ilgili kitaplar okumuştur. Edirne'de Şeyh Abdülbâkî Efendi'den sarf, nahiv okumuş, İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) sarf ilmine dâir *eş-Şâfiye* ve nahiv ilmine dâir *el-Kâfiye* adlı eserlerini baştan sona ezberlemiş, yine ezberleyerek mantıktan risâleler okumuş, fıkıhtan İbrâhim el-Halebî'nin (ö. 956/1549) *Mültekâ'sını*, kelimadan *Şerh-i Ramazan* ve *Hayâlî Çelebi Hâşiyesi* ile birlikte Sa'deddin et-Teftâzânî'nin (ö. 791/1389) *Şerhu'l-Akâid*'ini, fenn-i âdâbdan risaleler, meânî ve beyandan es-Sekkâkî'nin (ö. 626/1299) *Miftâhu'l-ulûm*'unu, fıkıh usûlünden İbn Melek'in (ö. 797/1394-5) *Şerhu'l-Menâr*'ını, tefsirden Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envârü't-tenzîl*'inin baştan üçte birini okumuştur. Osman Fazlî Efendi'nin başka bir halifesinden de fıkıh ve kelamla ilgili kitaplar okumuştur.⁴

İstanbul'da ise şeyhi Osman Fazlî Efendi'den fenn-i âdâb, kelam, iki defa da ferâiz okumuştur. Şeyhi, belağatla ilgili Sa'düddîn et-Teftâzânî'nin *el-Mutavvel* adlı eserine hâşiyeler hazırladığı sırada ondan *el-Mutavvel*'i, daha sonra fıkıh usûlüyle ilgili Sadru's-şerîa Ubeydullah b. Mes'ûd el-Mahbûbî'nin (ö. 747/1346) *et-Tenkîh* isimli eserini okumuştur⁵ ki şeyhinin bu eser üzerine de şerhi vardır.⁶

İsmâil Hakkı, dergâh dışında İstanbul'un ileri gelen diğer hocalarından da istifade etmeye çalışmış, meşhur hattat Hâfız Osman'dan (ö. 1110/1698) hat meşk etmiş⁷, Kurrâ Mehmed Efendi'den tecvid ve diğer bazı hocalardan Farsça eserler okumuştur. Hâfız'ın (ö. 792/1390) *Divân*'ını, şerhleriyle beraber Sa'dî-i Şîrâzî'nin (ö. 691/1292) *Bostân* ve *Gülistân*'ını, Mevlânâ Câmî'nin (ö. 898/1492) *Bahâristân*'ını, Şeyhülislâm İbn Kemâl'in (ö. 940/1534) *Nigâristân*'ını, Mevlânâ'nın (ö. 672/1273) *Mesnevî* ve *Fîhi mâ fih*'ini, Hüseyin el-Kâşîfî'nin tefsirini, Zahîr el-Fâryâbî'nin, Hakîm el-Enverî'nin, Kemâl el-Hucendî'nin, Mevlânâ Câmî'nin dîvanlarını ve diğer bazı manzûm ve mensûr eserleri mütâlaa etmiştir.⁸

İsmâil Hakkı, halife olarak Balkanlar'da Üsküp ve civarında bulunduğu sırada tefsirlerden derlemeler yapmış, tuttuğu notları Kur'an'ın başından Nisâ sûresinin 78. âyetine kadar getirmişti.⁹ Onun bu çalışması tefsir için bir hazırlık ve temrin olmasından başka *Rûhu'l-beyân*'ın baş tarafları için de esas ve kaynak teşkil etmiştir.

4 İsmâil Hakkı Bursevî, *Tamâmü'l-feyz fî bâbi'r-ricâl*, thk. Ali Namlı, Dimaşk: Dâru Ninawa, 2011, c. 2, s. 79-80.

5 Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, c. 2, s. 80.

6 Bursevî, *Tamâmü'l-feyz fî bâbi'r-ricâl*, thk. Ramazan Muslu, Dimaşk: Dâru Ninawa, 2011, c. 1, s. 189.

7 Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, c. 1, s. 201.

8 Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, c. 2, s. 80.

9 Bursevî, *Rûhu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi (BYE-BEK), Genel, nr. 13, vr. 51^b (Müellif hattı yazma nüshada sayfa kenarında bulunan bu bilgi, baskılarda yer almaz.).

III. *Rûhu'l-beyân*'ın Yazılması

İsmâil Hakkı Bursa'ya halife olarak gönderildikten (Cemâziyelâhir 1096/Mayıs 1685) sonra şeyhinin tavsiyesini uygun olarak Ulucami'de vaaz etmeye başlamıştır. Vaazları tekerrür edince kendi ifadesine göre Kur'an'ın başından başlayarak tefsir etmesi işaret edilmiş, bunun üzerine Kur'an-ı Kerîm'i başından itibaren vaazlarında tefsir etmeye başlamış (Şâban 1096/Temmuz 1685), bir taraftan da "*Rûhu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*" ismini verdiği eserini yazmaya devam etmiştir.¹⁰

Rûhu'l-beyân'ın bu şekilde yazılmaya başlanması ile tamamlanması arasında yaklaşık yirmi sene on ay gibi bir müddet vardır. İsmâil Hakkı, biraz da tefsirin hazırlandığı müddeti Kur'an'ın nüzûl müddetine denk düşürmek gayretiyle olsa gerek yaklaşık olarak vahiy müddeti kadar bir zamanda, yâni yirmi üç senede tamamladığını söyler.¹¹

Rûhu'l-beyân'ın telifinin bu kadar uzun sürmesinde zaman zaman meydana gelen fâsılaların da tesiri olmuştur. İsmâil Hakkı, 1097-1101/1686-1690 tarihleri arasında beş defa İstanbul'a şeyhi Osman Fazlı Efendi'yi ziyarete gitmiş, bu ziyaretlerden bazıları birkaç ay sürmüştür.¹² 1102/1690'da Kıbrıs'a şeyhini ziyarete gidip dönmesi ise beş buçuk ayı bulmuştur.¹³ II. Mustafa'nın saltanatının ilk yıllarında askere vaaz ve nasihat etmek üzere katıldığı I. ve II. Avusturya Seferi (1107-1108/1695-1696) sırasında¹⁴ ordu ile beraber hareket ettiği kabul edilirse yaklaşık olarak altışar aydan bir yıl vakit tutar. 1111/1700'de edâ ettiği ilk haccına gidiş dönüşü on beş aya yakın sürmüştür.¹⁵ 1114/1703 yılı Ramazan'ında Kadir gecesinde Ulucami'de meydana gelen katil hâdisesinden¹⁶ sonra bir müddet vaazlarına (Kur'an'ın takrîren tefsirine) ara vermiştir.¹⁷ 1115 yılı Şaban ayı ortasından Zilkâde ayı ortasına kadar (Aralık 1703-Mart 1704) üç ay süren şiddetli bir hastalık geçirmiştir.¹⁸ Toplam olarak altı yıla yaklaşan bu fâsılalar sırasında *Rûhu'l-beyân*'ın telifi de duraklamıştır.

10 Bkz. Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, c. 2, s. 107-109.

11 Bursevî, *Rûhu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, İstanbul: Matbaa-i Osmâniyye, 1330, X, 552; a.mlf., *Min Vâridâtı'l-Fakir İsmâil Hakkı*, Süleymâniye Ktp., Hâlet Ef., nr. 789, vr. 127^b; a.mlf., *Kitâbü'n-Netice* (haz. Ali Namlı-İmdat Yavaş), İstanbul: İnsan Yayınları, 1997, c. 2, s. 430.

12 Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, c. 2, s. 133-193.

13 Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, c. 2, s. 11, 36.

14 Bursevî, *Vâridât-ı Hakkıyye*, BYEBEK, Genel, nr. 86, vr. 229^b; a.mlf., *Şerhu'l-Erbaine Hadîsen*, İstanbul: Dâru't-Tibâati'l-Âmire, 1253, s. 306; ayrıca bkz. a.mlf., *Tuhfe-i Hasakiyye*, Süleymâniye Ktp., Mihrişah, nr. 164, vr. 149^a; a.mlf., *Min Vâridâtı'l-Fakir eş-Şeyh İsmâil Hakkı*, vr. 129^a.

15 Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, BYEBEK, Genel, nr. 23, vr. 43^a (sayfa kenarında).

16 Konunun tafsilatı için bkz. Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî*, s. 79-81.

17 Bursevî, *Vâridât-ı Hakkıyye*, vr. 189^b.

18 Bursevî, *Kitâbü'ş-Şecv*, Süleymâniye Ktp., Hâlet Ef., nr. 789, vr. 3^a.

İsmâil Hakkı, *Rûhu'l-beyân*'ı telif ederken vaktinin tamamını tefsire hasretmemiş, bir taraftan da *Tamâmü'l-feyz fî bâbi'r-ricâl, Ferahu'r-rûh (Şerhu'l-Muhammediyye), Rûhu'l-Mesnevî (Şerhu'l-Mesnevî), Vâridât-ı Hakkıyye* ve *Min Vâridâtı'l-fakîr eş-Şeyh İsmâil Hakkî* gibi hacimli eserlerini ve birçok risâlesini de kaleme almıştır.¹⁹

İsmâil Hakkı, Kur'ân-ı Kerîm'in tefsirinin hatmi yaklaşıncı teberrük için Hz. Üftâde'nin Bursa'da bulunan makamlarını dolaşmış, her makam birer sûre nakli ve zikrullah ile ihyâ edilip, toplanan büyük cemaatler ile duâlar ve senâlar okunmuştur.²⁰

Rûhu'l-beyân'ın yazılması (tahrîren) 14 Cemâziyelevvel 1117 (Eylül 1705) Perşembe günü tamamlanmıştır.²¹ Vaaz olarak (takrîren) tamamlanması ise aynı ayın son Perşembe günü (28 Cemâziyelevvel/Eylül 1705) Ulucami'de olmuş, tefsirin hatim meclisine sayılamayacak kadar çok büyük bir cemaat iştirak etmiştir. İsmâil Hakkı'nın beyanına göre Bursa'nın fethinden beri böyle bir cemiyet olmadığı ve benzerinin işitilmediği hususunda ittifak edilmiştir. Cemiyete katılanlar Bursa halkıyla sınırlı olmayıp etraftan hatmin olacağını bir iki hafta, hatta bir iki ay önceden işitenler de toplanıp gelmiştir. Ulucami'nin dışı içinde bulunanların birkaç katı cemaatle çevrelenmiş, kadınlar da erkekler kadar bu merasime ilgi göstermiştir. Hatim sırasında kalpler etkilenmiş, gözler yaşarmış, hatta ileri gelenlerden ve sıradan halktan kasvet-i kalp ile tanınanlar bile kendilerini tutamayıp gözyaşlarını salıvermişlerdir.²²

IV. *Rûhu'l-beyân*'ın Müellif Hattı Yazma Nüshası ve Baskıları

Rûhu'l-beyân'ın müellif hattıyla olan yazma nüshası on altı defter hâlinde Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi (BYEBEK)'nde (Genel, nr. 12-27) bulunmaktadır. Müellif nüshasında 29x20 cm. ebadında bir varak kullanılmış, esas metin 23x13 cm. ebadında bir alana yazılmıştır. Her sayfada 35 satır bulunmaktadır. Tefsiri yapılan âyetler kırmızı mürekkeple yazılmış ve harekelenmiştir. Tefsir metinleri ise siyah mürekkeple yazılmıştır. Âyetlerin tefsiri sadedinde zikredilen âyet, hadîs ve beyitler siyah mürekkeple yazılmış ve umûmiyetle üstleri çizilmiştir. Varak kenarlarına yer yer kırmızı mürekkeple konu başlıkları konulmuştur. Metinde konu ve paragraf başı olabilecek kelimeler ile nakilde bulunulan eser adlarının üstüne kısa bir çizgi çekilerek belli edilmiştir. Özellikle şiirlerde nokta ve virgül yerine zaman zaman özel işaretler kullanılmıştır. Yanlış ve farklı okunma ihtimali bulunan kelimeler ile

19 Bkz. Bursevî, *Min Vâridâtı'l-Fakîr İsmâil Hakkı*, vr. 127^b-128^a.

20 Bursevî, *Kitâbü's-Silsile*, Millet Ktp., Şer'îye, nr. 1040, vr. 63^{a-b}.

21 Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, BYEBEK, Genel, nr. 27, vr. 101^b; c. 10, s. 552; a.mlf., *Min Vâridâtı'l-Fakîr İsmâil Hakkı*, vr. 127^b.

22 Bursevî, *Min Vâridâtı'l-Fakîr İsmâil Hakkı*, vr. 128^b.

az kullanılan kelimeler harekelenmiştir. Sûrelerin az bir kısmı hariç sonlarında tamamlanma tarihleri belirtilmiştir.

İsmâil Hakkı *Rûhu'l-beyân*'ı her biri Kur'ân'dan yaklaşık on cüzün tefsirini içeren üç cilt olarak tertip etmiştir.²³

Birinci cilt: Beş defterden müteşekkil olup Fâtiha sûresinden Tevbe sûresinin sonuna kadar olan âyetlerin tefsirine dâirdir (BYEBEK, Genel, nr. 12-16, 90+90+90+90+89= 449 vr.). Şaban 1096'da başlanıp 10 Safer 1102'de tamamlanmıştır.

İkinci cilt: Beş defterden müteşekkil olup Yûnus sûresinin başından Ankebût sûresinin sonuna kadar olan âyetlerin tefsirine dâirdir (BYEBEK, Genel, nr. 17-21, 70+90+90+90+85= 425 vr.). 22 Şaban 1102'de başlanıp 17 Cemâziyelevvel 1109'da tamamlanmıştır.

Üçüncü cilt: Altı defterden müteşekkil olup Rûm sûresinin başından Nâs sûresinin sonuna kadar olan âyetlerin tefsirine dâirdir (BYEBEK, Genel, nr. 22-27, 100+100+100+90+100+101= 591 vr.). Bu cildin ilk sûresini 6 Receb 1109'da tefsirin tamamını ise yazılı olarak 14 Cemâziyelevvel 1117'de tamamlamıştır.

İsmâil Hakkı, her cilde ayrı bir mukaddime (hutbe) ile başlamıştır.

Birinci cildin mukaddimesinde 1096 (1685) tarihinde şeyhi Osman Fazlı Efendi tarafından "burcû'l-evliyâ" olarak nitelendirdiği Bursa'ya gönderilmesinden, Ulucami'de vaaza başlamasından ve Balkanlar'da bulunduğu sırada yazdığı dağınık vaziyetteki tefsir notlarını bir araya getirerek tefsiri yazmaya başlamasından bahseder.²⁴ Birinci cildin sonunda tefsiri yazmaya başladığında bir veya iki cilt olarak hazırlamaya niyetlendiğini, fakat umduğundan daha geniş olması sebebiyle artık üç cilt olarak hazırlamaya karar verdiğini ve Tevbe sûresinin sonunda birinci cildi tamamladığını belirtir. Yine burada tefsirin adını *Rûhu'l-beyân fî tefsiri'l-Kur'ân* olarak sarahaten zikreder ve bu ismin ilhamla konulduğunu vurgular.²⁵

İkinci cildin mukaddimesinden İsmâil Hakkı'nın tefsiri tamamlamaya ömrünün yetip yetmeyeceği endişesine düştüğü anlaşılmaktadır. Bu hâlet-i rûhiye içindeyken gördüğü bir rüya cesaretini artırmış ve tefsirin telifine devam etmiştir. İsmâil Hakkı, içine düştüğü bu hâlet-i rûhiyeyi ve gördüğü rüyayı *Kitâbü'n-Netice* adlı eserinde şöyle anlatır:

Çün ki cild-i evvel tamâm oldu, bunun kitâbet ve tertibinden olan meşakkat ve

²³ Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, c. 2, s. 108; a.mlf., *Min Vâridâtı'l-Fakîr İsmâil Hakkı*, vr. 126^b, 128^a; a.mlf., *Tuhfe-i Atâiyye*, Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, nr. 1537, vr. 20^b; a.mlf., *Kitâbü'n-Netice*, c. 2, s. 430.

²⁴ Bkz. Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, BYEBEK, Genel, nr. 12, vr. 1^b; c. 1, s. 2-3.

²⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, BYEBEK, Genel, nr. 16, vr. 89^b; c. 3, s. 549.

itmâmına dek tûl-i müddet zarûrî olduğu hâtıra geldikde hâb galebe eyleyip gördüm ki, bir kimse mührü fekk olunmuş bir mektûb getirip önüme bıraktıkda ben dahi alıp "Bu mektûb mukaddemâ okunmuştur, buna hâcet yoktur" dediğimde ol kimse dahi "İki mektûb dahi vardır gelecek" diye va'd edip gâib oldu. Fakîr dahi intikâl eyledim ki, üç mektûb üç cild tefsîr ola ki, biri okunup tamâm olmuştur ve ikisinin tamâmı dahi mev'ûddur. Velâkin havfımdan herbâr "Yâ Rabb, tasdîk-ı rû'yâ eyle" [diye] duâ ederdim. Nitekim cild-i sâni hutbesinde mufassaldır."²⁶

22 Şaban 1102 (Mayıs 1691)'de başlanan ikinci cildin hutbesinde tefsir ilminin zorlukları, *Rûhu'l-beyân*'ın telifi sırasında dikkat edilen hususlar ve tefsirin metodu ile ilgili önemli bazı bilgiler de yer alır.²⁷

Usûlen yazılmış intibâını veren üçüncü cildin kısa hutbesi hamdele, salvele, genel temennî ve dua cümlelerini ihtiva etmektedir.²⁸ Üçüncü cildin ve tefsirin sonunda İsmâil Hakkı tefsirin tamamlanması ile ilgili kısa bilgiler verir, vaadini gerçekleştirdiği ve tefsirin tamamlanacağına dâir rüyasını hak kıldığı için Allah'a hamd ve senâlar eder.²⁹

Rûhu'l-beyân, İstanbul ve Kahire-Bulak'da birçok defa basılmıştır:

1. İstanbul 1255, 3 cilt, 979 + 997 + 1413 s.
2. Bulak 1255, 3 cilt, 979 + 997 + 1413 s.
3. Bulak 1264, 4 cilt, 979 + 997 + 683 + 728 s.
4. Bulak 1276, 4 cilt, 979 + 997 + 683 + 730 s.
5. Bulak 1278, 6 cilt, 721 + 703 + 841 + 769 + 800 + 804 s.
6. İstanbul 1285, 4 cilt, 979 + 996 + 683 + 728 s.
7. İstanbul 1286, 4 cilt, 979 + 996 + 683 + 730 s.
8. Bulak 1287, 6 cilt, 721 + 703 + 841 + 769 + 800 + 804 s.
9. İstanbul 1306, 4 cilt, 978 + 996 + 683 + 728 s.
10. İstanbul 1330, 10 cilt, 450 + 468 + 549 + 494 + 531 + 499 + 500 + 527 + 544 + 552 s. (Bu baskı sonraki yıllarda İstanbul'da ve Arap dünyasında defalarca ofset yoluyla çoğaltılmıştır.)
11. Ahmed İzzu (Abîdu) İnâye (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 2001), Abdüllatif Hasan Abdurrahmân (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, 2013) gibi ilim adamları tarafından neşre hazırlanan on ciltlik muhtelif yeni baskılarda metin paragraflara ayrılıp hadislerin tahriri yapılmış ve baskı kalitesi yükselmiş olmakla beraber bu baskılar müellif hattı yazmaya

26 Bursevî, *Kitâbü'n-Netice*, c. 2, s. 430.

27 Bkz. Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, BYEBEK, Genel, nr. 17, vr. 1^b; c. 4, s. 2-3.

28 Bkz. Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, BYEBEK, Genel, nr. 22, vr. 1^b; c. 7, s. 2.

29 Bkz. *Rûhu'l-beyân*, BYEBEK, Genel, nr. 27, vr. 101^{a-b}; c. 10, s. 552.

değil önceki baskılara dayandığından baskı ve dizgi hataları bertaraf edilememiştir.

Rûhu'l-beyân'ın ilk baskıları müellifin tertibine uygun olarak üç cilt hâlinde. Diğerlerine göre daha hacimli olan üçüncü cilt ikiye bölünerek dört ciltlik baskılar, her üç cilt de ikiye bölünerek altı ciltlik baskılar yapılmıştır. On ciltlik baskıda ise ilk üç cilt müellifin tertibine göre birinci cilde, sonraki üç cilt ikinci cilde, son dört cilt ise üçüncü cilde karşılık gelmektedir.

Müellif hattı, yazma nüshada varakların kenarlarına muhtemelen tefsir tamamlandıktan sonra yine Bursevî tarafından eklenen notlar ve ilaveler, maalesef tefsirin baskılarında yer almamaktadır. Müellif nüshasıyla mukayese edildiğinde baskılarda açıkça belli olan ve çokça görülen hataların genellikle bütün baskılarda tekrarlanması, sonraki baskıların önceki baskıya/baskılara bakılarak yapıldığı ve müellif hattı nüshaya dayanmadığı kanaatini güçlendirmektedir. Bu bakımdan *Rûhu'l-beyân*'ın müellif hattı nüshası esas alınarak sayfa kenarlarındaki eklerle birlikte tam ve tahkikli bir baskısının yapılmasına ihtiyaç vardır.

V. *Rûhu'l-beyân*'ın Kaynakları

İsmâil Hakkı, Bursa'ya gelmeden önce Balkanlar'da halife olarak bulunduğu sırada Kur'an'ın başından Nisâ sûresinin 78. âyetine kadar tefsirlerden derlemeler yaparak notlar oluşturmuş, bu hazırlıklar *Rûhu'l-beyân*'ın baş tarafları için önemli bir kaynak olmuştur.³⁰ İsmâil Hakkı'nın vaaz ve irşad faaliyetleri münasebetiyle başta tefsirler olmak üzere muhtelif kaynaklardan istifade ederek meydana getirdiği tefsir mecmûaları³¹ da *Rûhu'l-beyân*'ın yazılmasından önce bir bakıma temrin olmuş ve bu işe kendisini hazırlamıştır.

Rûhu'l-beyân hazırlanırken sadece tasavvufî eserlerden değil daha önce yazılan pek çok tefsirden ve başka kaynaklardan da istifade edilmiştir. Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*ı, Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzîl*'i, Râzî'nin *Mefâtihu'l-gayb*'ı, Ebüssuûd Efendi'nin *İrşâdü'l-akli's-selîm*'i gibi meşhur tefsirler; Necmüddîn Dâye'nin *et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye*'si, Kâşânî'nin *Te'vîlât*'ı, Baklî'nin *Arâisü'l-beyân*'ı gibi tasavvufî tefsirler *Rûhu'l-beyân*'ın temel kaynakları olmuştur. Bunların yanında pek çok tefsirden ve farklı ilimlerle ilgili birçok eserden de istifade edilmiştir. *Rûhu'l-beyân*'a kaynaklık eden belli başlı eserleri, müelliflerinin vefat tarihleri dikkate alınarak şöylece sıralamak mümkündür:

30 Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, BYEBEK, Genel, nr. 13, vr. 51^b (müellif hattı yazma nüshanın sayfa kenarında bulunan bu ayrıntılı bilgiler baskılarda yer almamaktadır.); ayrıca bkz. a.mlf., *Rûhu'l-beyân*, c. 1, s. 2.

31 İsmâil Hakkı'nın tefsir notlarını ihtiva eden mecmualara örnek olarak bkz. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, nr. TY 3706; nr. A 1363; BYEBEK, Genel, nr. 32 ve 33.

1. Ebû Ali Hüseyin b. Yahyâ el-Buhârî ez-Zendüstî (ö. 382/922), *Ravzatü'l-ulemâ*.
2. Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed es-Semerkindî (ö. 383/993), *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-azîm, Tenbîhü'l-gâfilîn, Bostânü'l-ârifîn*.
3. Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî (ö. 465/1072), *Letâifü'l-işârât, er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*.
4. Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed el-Vâhidî (ö. 468/1076), *Esbâbü'n-nüzûl, el-Basît, el-Vasît, el-Vecîz*.
5. Tâcû'l-kurrâ Mahmûd b. Hamza el-Kirmânî (ö. 500/1107), *el-Burhân fî tevcîhi müteşâbihi'l-Kur'ân*.
6. Hüseyin b. Muhammed b. Râğîb el-İsfahânî (ö. 502/1108), *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-Kerîm, el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân, Muhâdarâtü'l-üdebâ ve muhâverâtü'l-şuarâ ve'l-bülegâ*.
7. Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî (ö. 505/1112), *İhyâu ulûmi'd-dîn, Minhâcû'l-âbidîn, el-Erbaîn fî usûli'd-dîn, el-Maksadu'l-esnâ fî şerhi esmâillâhi'l-hüsnâ, ed-Dürretü'l-fâhire fî keşfi ulûmi'l-âhire, Mişkâtü'l-envâr, Cevâhiru'l-Kur'ân*.
8. Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes'ûd el-Ferrâ el-Begavî (ö. 516/1122), *Meâlimü't-tenzîl*.
9. Ebü'l-Fazl Reşîdüddin Ahmed b. Ebî Saîd el-Meybûdî (ö. 520/1126'dan sonra), *Keşfü'l-esrâr ve uddetü'l-ebrâr*.
10. Necmeddîn Ebû Hafs Ömer b. Muhammed en-Neseffî (ö. 537/1142), *Tefsîrû't-teysîr (et-Teyisr fî ilmi't-tefsîr)*.
11. Cârullah Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî (ö. 538/1144) *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl, Esâsü'l-Belâğa, Rebîu'l-ebrâr*.
12. Tâhir b. Ahmed el-Buhârî es-Serahsî (ö. 542/1147), *Hazânetü'l-fetâvâ*.
13. Ebû Ca'fer Ahmed b. Ali el-ma'rûf bi-Ca'ferek el-Makarrî el-Beyhakî (ö. 544/1149), *Tâcû'l-masâdir*.
14. Muhammed b. Tâyfûr el-Gaznevî es-Secâvendî (ö. 560/1165), *Aynü'l-meânî fî tefsîri's-Seb'il-mesânî*.
15. Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdullah el-Endelüsî es-Süheylî (ö. 581/1185), *et-Ta'rîf ve'l-i'lâm fî mâ übhime fî'l-Kur'ân*.
16. Fahreddîn el-Hasen b. Mansûr el-Fergânî Kâdîhân (ö. 592/1196), *Fetâvâ Kâdîhân*.

17. Ebû Muhammed Rûzbihân b. Ebî Nasr el-Bakî (ö. 606/1209), *Arâisü'l-beyân fî hakâiki'l-Kur'ân*.
18. Fahreddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî (ö. 606/1210), *Mefâtîhu'l-ğayb (et-Tefsîrû'l-Kebîr)*.
19. Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ali el-Kuraşî el-Bûnî (ö. 622/1225), *Letâifü'l-işârât fî esrâri'l-hurûfi'l-ulviyyât*.
20. Muhyiddîn İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240), *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye, Fusûsu'l-hikem, Mevâku'n-nücûm*.
21. Necmüddîn Dâye, Ebû Bekr b. Abdillâh Şâhâvâr el-Esedî er-Râzî (ö. 654/1256), *Bahru'l-hakâik ve'l-meânî (et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye)*.
22. Zekiyyüddîn Ebû Muhammed Abdülazîm b. Abdilkavî el-Münzirî (ö. 656/1258), *et-Terğîb ve't-terhîb*.
23. Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (ö. 671/1273), *el-Camî' li-ahkâmi'l-Kur'ân (Tefsîrû'l-Kurtubî), et-Tezkire bi-ahvâli'l-mevtâ ve'l-âhire*.
24. Mevlânâ Celâleddîn er-Rûmî (ö. 672/1273), *Mesnevî*.
25. Sadreddîn Muhammed b. İshâk el-Konevî (ö. 673/1274), *l'câzü'l-beyânî'l-müştemil alâ şerhi külliyyâtî esrâri Ümmi'l-Kur'ân (Tefsîrû'l-Fâtîha), Kitâbü'l-Fükûk, Şerhu Hadîsi'l-erbaîn*.
26. Muvaffakuddîn Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yûsuf el-Kevâşî (ö. 680/1281), *Keşfü'l-hakâik ve şerhu'd-dekâik*.
27. Abdullâh b. Ömer el-Beyzâvî (ö. 685/1286), *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*.
28. Abdülkerîm İbn Atâullah el-İskenderî eş-Şâzelî (ö. 709/1309), *el-Hikemü'l-Atâiyye*.
29. Hâfızuddîn Ebû'l-berekât Abdullâh b. Ahmed en-Nesevî (ö. 710/1310), *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*.
30. Abdürrezzâk b. Cemâliiddîn el-Kâşânî es-Semerkindî (ö. 730/1330), *Hakâiku't-te'vîl fî dekâiki't-tenzîl (Te'vîlâtü'l-Kur'ân/Kâşânî)*.
31. Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî (ö. 745/1344), *el-Bahru'l-muhîr*.
32. Kivâmüddîn Muhammed b. Muhammed el-Kâkî (ö. 749/1348), *Uyûnü'l-mezâhibi'l-erbaa*.
33. Dâvûd b. Mahmûd el-Kayserî (ö. 751/1350), *Matlau husûsî'l-kilem fî meânî Fusûsî'l-hikem*.

34. Afîfüddîn Abdullah b. Es'ad el-Yâfiî (ö. 768/1367), *Ravzu'r-rayâhîn fî hikâyâtî's-sâlihîn*.
35. Bedreddîn Muhammed b. Abdillâh eş-Şiblî (ö. 769/1368), *Âkâmü'l-mercân fî ahkâmî'l-cânn*.
36. Mahmûd b. Ahmed el-Konevî (ö. 771/1369), *el-Gunye fî'l-fetâvâ*.
37. Hıdır b. Abdurrahmân el-Ezdî (ö. 773/1371), *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân*.
38. Âlim b. Alâ el-Hanefî (ö. 800/1397), *el-Fetâve't-Tatarhâniyye*.
39. Ebû Bekr b. Ali el-Haddâdî el-Mısırî (ö. 800/1398), *Keşfü't-tenzîl fî tahkîki'l-mebâhisi ve't-te'vîl*.
40. Abdüllatîf b. Abdilazîz b. Melek el-Kirmânî (ö. 801/1398), *Şerhu Meşârıkî'l-envâr*.
41. Mahmûd b. Abdillâh el-Gülistânî (801/1399), *Enîsü'l-vahde ve celîsü'l-halve*.
42. Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsâ ed-Demîrî (ö. 808/1405), *Hayâtü'l-hayevân*.
43. Hâfızuddîn Muhammed b. Muhammed el-Bezzâzî (ö. 827/1424), *el-Fetâve'l-Bezzâziyye (el-Câmiu'l-vecîz)*.
44. Molla Fenârî, Şemseddîn Muhammed b. Hamza (ö. 834/1431), *Aynü'l-a'yân (Tefsîri'l-Fâtîha)*.
45. Abdurrahmân b. Muhammed el-Bistâmî (ö. 858/1454), *el-Fevâihu'l-miskiyye fî'l-fevâtihi'l-Mekkiyye*.
46. Alâeddîn Ali b. Yahyâ es-Semerkandî (ö. 860/1456), *Bahru'l-ulûm*.
47. Celâleddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Mahallî (ö. 864/1460) ve Celâlüddîn Ebü'l-Fazl Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî (ö. 911/1505), *Tefsîri'l-Celâleyn*.
48. İdrîs İmâdüddîn b. el Hasen b. Abdillâh el-Kureşî (ö. 872/1368), *Ravzatü'l-ahbâr*.
49. Nâsirüddîn Muhammed b. Abdullâh el-Aktemirî (ö. 882/1477), *Fethu'r-Rahmân fî tefsîri'l-Kur'ân*.
50. İbn Temcîd, Muslihüddîn Mustafa b. İbrâhim (ö. 890/1485), *Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl*.
51. Molla Câmî, Nûreddîn Abdurrahmân b. Nizâmiddîn (ö. 898/1492), *Şerhu Fusûsî'l-hikem*.
52. Şemseddîn Ebü'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahmân

es-Sehâvî (ö. 902/1496), *el-Makâsıdül'l-hasene*.

53. Hüseyin b. Ali el-Vâiz el-Kâşifî (ö. 910/1505), *Mevâhib-i Aliyye, er-Risâletü'l-aliyye fî'l-ehâdisi'n-nebeviyye*.

54. Celâleddîn Ebü'l-Fazl Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî (ö. 911/1505), *ed-Dürrü'l-mensûr fî't-tefsîr bi'l-me'sûr, el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*.

55. Ömer b. Muhammed eş-Şâmî el-Hanefî (ö. 933/1526), *Nisâbu'l-ihtisâb fî'l-fetâvâ*.

56. Sa'dî Çelebi, Sa'dullâh b. İsa (ö. 945/1538), *Havâşî alâ Envârî't-tenzil*.

57. Sofyalı Bâlî Efendi (ö. 960/1553), *Şerhu'l-Fusûs*.

58. Zeynüddîn İbn Nüceym (ö. 970/1563), *el-Eşbâh ve'n-nezâir fî'l-furû'*.

59. Ebüssuûd Muhammed b. Muhammed el-İmâdî (ö. 982/1574), *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâye'l-Kitâbi'l-Kerîm*.

60. Alâuddîn Ali Dede el-Bosnevî el-Halvetî (ö. 1007/1598), *Es'iletü'l-hikem (Havâtîmü'l-hikem ve hallu'r-rumûz ve keşfü'l-künûz)*.

61. Azîz Mahmûd Hüdâyî (ö. 1038/1628), *Nefâisü'l-mecâlis, Vâkıât*.

62. Nûreddîn Ali b. Burhâniddîn el-Halebî (ö. 1044/1635), *İnsânü'l-uyûn fî sîreti'l-emîni'l-me'mûn (es-Sîretü'l-Halebiyye)*.

63. Atpazarî Osman Fazlı Efendi, *el-Lâihâtü'l-berkiyyât, er-Risâletü'r-rahmâniyye*.

VI. Rûhu'l-beyân'ın Özellikleri ve Metodu

Rûhu'l-beyân'ın üç ciltlik tertibine göre ciltlerin başlarında ve sonlarındaki mukaddime ve hâtimelerde tefsir hazırlanırken dikkat edilen hususlar ile tefsir metodu hakkında kısa bilgiler yer almaktadır.

İsmâil Hakkı Üsküp ve civarında bulunduğu sırada hazırladığı tefsir notlarını üslupta bütünlük sağlamak amacıyla Fâtiha sûresinin başından Bakara sûresinin 267. âyetine kadar yeniden elden geçirip yazdığı için bu âyetten önce de bir mukaddime yazmış; besmele, hamdele ve salveleden sonra kendi adını ve bazı nisbelerini zikretmiş, ardından tefsir metodu ile ilgili bazı bilgiler vermiştir. Bu bilgilere göre İsmâil Hakkı vaaz ve nasihatla meşgûl olduğu için mevizeye ihtimam etmiştir. Tefsirlerden derlemeler yapmış ve Kur'an âyetlerinin düğümünü çözecek (anlaşılmasını sağlayacak) kadar tefsir ile yetinmiş, insanların akılları miktarınca konuşmak gayesiyle ve onları ünsiyete sevk eden bir ihtisâra ulaşmak için âyetlerin mânâlarının tüm

vecihlerini ortaya koymaya kalkışmamıştır. Âyetlere uygun düşen terğîb ve terhîb ile bazı tevilleri de eklemiştir.³²

İsmâil Hakkı'nın tertibine göre ikinci cildin önsözünde de tefsir metodu ile ilgili bazı bilgiler yer alır. Bu bilgilere göre o tefsir vecihlerini çoğaltmamış, kolay bir sûrette âyetlerin anlaşılmasını sağlayacak kadarıyla yetinmiştir. Bunun yanında önceki tefsirlerde bulunmayan bazı ilâveler yapmış, zikredilmesi öğüt ve ibret alacak kimselerin gönlüne sevinç verecek ekler koymuştur. Yine uyandırıcı birer öğüt olması için her meclise bir miktar fasih Farsça beyit katmıştır. Diğer kaynaklardan aldığı ibareleri, siyak-sibaka uygun düştüğü sürece değiştirmeden vermiştir. Kendi görüşlerini "Fakîr der ki..." diyerek belirtmiş, bazısını da metnin akışı içinde zikretmiştir.³³

İsmâil Hakkı, kendi tertibine göre ikinci cildin sonunda tefsirde ibare, işaret ve rabbânî ilhamın faydalarını (fevâid) bir araya getirdiğini söyler.³⁴ *Tamâmü'l-feyz* adlı eserinde ise vaazlarında tefsir ettiği her meclisi ilgi çekici bir üslûbla yazıya geçirdiğini, buna tasavvufî yorumları eklediğini ve uygun yerlerde Farsça beyitleri metne ilave ettiğini söyler.³⁵ İsmâil Hakkı, tefsirin tamamlandığı günün sabahı kendisine vârid olan ilahî bir hitabı îzâh ederken *Rûhu'l-beyân*'ı, türlü ilim ve marifetleri ihtivâ eden, sade (basit) bir tefsir olarak nitelendirir.³⁶

1122/1710 yılında ikinci defa hacca giderken uğradığı Mısır'da Ahmed Hamdî el-Mısırî'ye verdiği icâzetnâmede de *Rûhu'l-beyân*'la ilgili bazı değerlendirmeler yer almaktadır. İsmâil Hakkı, *Rûhu'l-beyân*'da tefsiri birkaç kere derleme (*cem'*), kendisini de derleyen (*câmi'*) olarak nitelediği gibi³⁷ burada da "*cema'tü*", yâni topladım, derledim ifâdesini kullanır. Üç büyük cilt hâlinde olan tefsirde önce şer'î esasları ve hükümleri zikretmeyi, sonra da tasavvufî yorumlara remz etmeyi prensip edindiğini belirtir. Böyle bir tefsiri yazmanın herkesin altından kalkamayacağı zor bir iş olduğunu da vurgular.³⁸

Rûhu'l-beyân'ın dili esas olarak Arapça olmakla birlikte genellikle başka eserlerden aktarılan manzum ve mensûr Farsça metinler de azımsanmayacak kadar geniş yer tutar.

Rûhu'l-beyân tasavvufî/işârî bir tefsir olarak meşhur olsa da bu özelliğine ilave olarak kaynakları, verdiği bilgiler ve metodu bakımından hem rivâyet hem de dirâyet tefsirinin özelliklerini taşıyan, çok yönlü ve câmi bir tefsirdir.

32 Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, c. 1, s. 429.

33 Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, c.4, s. 3.

34 Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, c. 6, s. 499.

35 Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, c. 2, s. 108.

36 Bursevî, *Min Vâridâtî'l-Fakîr İsmâil Hakkı*, vr. 127^b, 128^b.

37 Örnek olarak bkz. Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, c. 1, s. 370, 409; c. 3, s. 549; c. 4, s. 3.

38 Bursevî, *Mecmûa-i Hakkî*, Bayezid Devlet Ktp., nr. 3507, vr. 74^b.

Rivâyet tefsirlerinde olduğu gibi *Rûhu'l-beyân*'da da Kur'an'ın Kur'an'la, Kur'an'ın sünnetle, Kur'an'ın sahâbe ve tâbiûndan gelen haberlerle tefsiri esaslarına riayet edilmiştir. İsmâil Hakkı, Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri konusuna dikkat ettiği kadar, âyetler arasındaki mânâ yönünden yakınlığa da ehemmiyet vermiş, tefsirinin pek çok yerinde bu hususa temas etmiştir.

Rûhu'l-beyân'da âyetler bir veya birkaç kelime hâlinde alınarak sarf, nahiv, iştikâk ve mânâ yönünden tahlil edilmiştir. Faydalanılan kaynaklara genellikle temas edilmişse de bazı kısa açıklamalarda buna lüzum görülmemiştir. Kelimelerin mânâları verilirken meşhur lügat kitaplarına, özellikle Râğib el-İsfahânî'nin *el-Müfredât* adlı eserine çokça başvurulmuştur. *Rûhu'l-beyân*'da nâdiren de olsa kelimelerin mânâsını ve âyetlerin tefsirini ortaya koymak maksadıyla Arap şiiri ile istişhâdda bulunulduğu da görülmektedir.

Kırâat vecihlerine, kırâat farklarından doğan mânâ değişikliklerine *Rûhu'l-beyân*'da fazlaca yer verilmemiştir. Bu konu ile ilgili verilen bilgiler de genellikle diğer tefsirlerden aktarılmıştır.

İsmâil Hakkı, âyetleri tefsir ederken Kur'an'ın i'câzına da işaret eder ve ilgili kaynaklardan bilgiler aktarır. Belağatla ilgili istiare, teşbih, mecaz ve kinaye gibi edebî sanatların bulunduğu âyetlerde bu hususlara temas eder. İlm-i meânîyi teşkil eden kasr, tahsis, hazf, isâl vb. konulara da işaret eder.

Rûhu'l-beyân'ın ihtiva ettiği hadisler, hadis usûlü bakımından oldukça tenkide açıktır. Nakledilen hadislerin önemli bir kısmı sahih hadisler olmakla birlikte, hadis tekniği bakımından zayıf ve mevzû kabul edilen rivâyetler de vardır. Bu yönüyle *Rûhu'l-beyân* özellikle hadis ehli ulema tarafından eleştirilmiştir. Nitekim Abdülfettâh Ebû Ğudde, hadisleri çoğu zaman senedsiz olarak zikreden Zemahşerî, Beyzâvî ve Ebüssuûd gibi müfessirlerin hadisle iştiğalden uzak olmaları sebebiyle tefsirlerinde geçen hadislerin bazısının sahih, bazısının zayıf, bazısının da münker veya mevzû olduğunu belirttikten sonra İsmâil Hakkı'yı da onlara ilâve edip onun için "*Lâ yede lehû bi-ilmî'l-hadis*" diyerek hadis ilminden nasibi olmadığını ifade eder.³⁹ Kanaatimizce bu tenkit biraz mübalağalıdır. İsmâil Hakkı'nın hadis usûlüne dâir İbn Hacer'in (ö. 812/1449) *Nuhbetü'l-fiker* isimli eserini şerh ettiğini biliyoruz. Ayrıca İsmâil Hakkı, muhaddislerce tenkide tâbi tutulan rivâyetleri aktarırken zaman zaman bu rivâyetlerle ilgili muhaddislerin görüşlerini de verir. Buradan hareketle İsmâil Hakkı'nın muhaddislerin maksadını anladığı, aradaki farklılığın ise İsmâil Hakkı'nın hadis anlayışından kaynaklandığı söylenebilir. O, mevcut hadis usulü kurallarını kabul etmekle birlikte sahih keşfi de hadis ahzi veya hadisin tespit ve tashihinde yeterli görmektedir. Ayrıca o, terğib ve terhib konusunda zayıf hadislerle amel edilebileceğine dâir kuraldan sonuna

39 Abdülfettâh Ebû Ğudde'nin *Rûhu'l-beyân*'daki hadislerle ilgili tenkitleri için bkz. *et-Ta'likâtü'l-hâfile ale'l-Ecvibeti'l-fâzıla*, Halep 1384, s. 132-135.

kadar istifade etmiştir. Zayıf ve mevzû rivâyetlerin tefsirde yer almasında İsmâil Hakkı'nın itibar ettiği kaynaklara güveninin tam olmasının ve onların naklettiği rivâyetleri tenkitsiz olarak almasının tesiri de büyüktür.⁴⁰

Rûhu'l-beyân'da esbâb-ı nüzûl genellikle âyetlerin tefsirinden önce verilir. Nüzûl sebepleri hakkında sahâbeden nakledilen rivâyetlere yer verildiği gibi, "rivâyet edildi (*ruviye*), denildi (*kıyle*)" vb. lafızlarla bazı rivâyetler senedsiz olarak aktarılmış, bir âyetle ilgili birden fazla sebep-i nüzul olduğunda hepsinin de tercih yapılmadan zikredildiği olduğu gibi, İsmâil Hakkı'nın kendi görüşünü ilave ettiği rivâyetler ve müfessirlerin görüşlerini de belirttiği rivâyetler olmuştur.⁴¹

Rûhu'l-beyân'da kısa ve özlü olarak kelimî meselelere de temas edilmiştir. İsmâil Hakkı, kelimî meseleleri istifade ettiği kaynaklara dayanarak verdiği gibi zaman zaman kendi görüşlerini de belirtir. Ehl-i sünnet akîdesine bağlı kalarak başta Mutezile olmak üzere Kaderiyye, Cebriyye ve Cehmiyye gibi mezheplerin Ehl-i sünnete muhalif görüşlerini tenkit eder.

İsmâil Hakkı, Hanefî mezhebine mensup olmakla birlikte ahkâm âyetlerinin tefsirinde yeri geldikçe diğer mezheplerin görüşlerine de yer verir. Ahkâm âyetlerini tefsir ederken zaman zaman usûl-i fıkıh kaidelerini de zikreder.⁴² Bu tür âyetlerin tefsirinde mezhep imamlarının görüşlerini belirttiği gibi, bazen onlarla birlikte kendi görüşünü de zikretmiş, az da olsa kendi görüşünü ortaya koyduğu meseleler de olmuştur.⁴³

İsmâil Hakkı, *et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye*'den Kur'an'ın zâhiri olan ahkâmı neshin muhtemel olduğunu, bâtını olan hikem ve hakâikde ise kesinlikle ihtimal dâhilinde olmadığını nakleder.⁴⁴ Kendisi de aynı görüşte olan İsmâil Hakkı, Kur'an'ın işaretine nesh olmadığı, neshin ibare ve ahkâm-ı sûriyye cihetinden olduğu kanaatindedir.⁴⁵ Zâhirî bakımdan Kur'an'da neshin varlığını kabûl eden İsmâil Hakkı yeri geldikçe nâsîh ve mensûh âyetlere temas eder.

Rûhu'l-beyân'da İsrâiliyyât'ın yer alması, kaynağı olan tefsirler ve diğer eserlerden yaptığı nakiller dolayısıyladır. *Rûhu'l-beyân*'ın üslûbu bu tür haber ve hikâyeleri nakletmek için oldukça müsâittir.

Rûhu'l-beyân'ın özelliklerinden birisi de ibretli kıssa ve hikâyelere geniş

40 İsmâil Hakkı'nın hadis anlayışı konusunda bkz. Seyit Avcı, *Sufilerin Hadis Anlayışı: Bursevî Örneği*, Konya 2004; İsmâil Hakkı Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi* (Hikmet Gültekin tarafından hazırlanan araştırma kısmı), İstanbul: İnsan Yayınları, 1998, s. 38-96.

41 Bazı örnekler için bkz. Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, c. 1, s. 70, 226, 284, 399, 542.

42 Örnek olarak bkz. Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, c. 6, s. 138.

43 Örnek olarak bkz. Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, c. 1, s. 192; c. 2, s. 656; c. 3, s. 199.

44 Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, c. 1, s. 289.

45 Bursevî, *Kitâbü'n-Netice*, c. 1, s. 87.

yer vermesidir. Taberî' den itibaren Zemahşerî, Beyzâvî, Ebüssuûd tefsirlerinde bile görülen kıssalara *Rûhu'l-beyân* gibi, bir taraftan yazılırken bir taraftan da vaaz olarak takrir edilen bir tefsirde rastlamak şaşırtıcı değildir. Kıssalar, doğruluk derecesine bakılmadan, didaktik tarafı ve ibret alınacak yönleri düşünülerek nakledilmiştir. Bu özelliği sebebiyledir ki *Rûhu'l-beyân* sonraki dönemlerde de mevize için önemli bir kaynak olmuştur. Nitekim Zâhid el-Kevserî, kalplere incelik veren hikâyeler ihtiva etmesi sebebiyle vâizlerin *Rûhu'l-beyân*'a çok düşkün olduklarını ifade eder. Ayrıca tefsirde Farsça kitaplardan pek çok nakiller yapıldığını ve sûflerin işaretlerinin çok olduğunu, nakillerin çoğunun *et-Tevilâtü'n-Necmiyye*'den yapıldığını, tefsirde kulaklara lezzet verecek beyan çeşitlerinin bulunduğunu, ancak İsmâil Hakkı'nın her kitaptan ve herkesten nakilde bulunmaktan sakınmadığını söyler.⁴⁶

Rûhu'l-beyân, diğer tefsirlerden ve kaynaklardan çokça nakilde bulunan bir tefsirdir. Belki de bu tefsirin başarısının, meşhur olmasının ve tutulmasının sebebi yapan etmen, onun yaptığı nakilleri iyi bir kompozisyon bütünlüğünde sunmasıdır. Bununla birlikte İsmâil Hakkı'nın aktardığı farklı görüşler arasında tercihlerde bulunduğu, kendi görüşlerini de belirttiği ve zaman zaman Zemahşerî, Beyzâvî, Râzî, Ebü'l-Leys Semerkandî, Celâleyn, Ebû Hayyân, Şeyhzâde, Kevâşî, Ebüssuûd Efendi gibi müfessirlere tenkitler yönelttiği de görülmektedir.⁴⁷

Tasavvufî/işârî tefsir yönünden de *Rûhu'l-beyân*'ı büyük ölçüde yukarıdaki çerçevede değerlendirmek mümkündür. Tefsirin tasavvufî vechesini tasavvufî tefsir ve eserlerden yaptığı nakiller oluşturur. İsmâil Hakkı yer yer kendi tasavvufî yorumlarını da eklemiştir. Yaşadığı dönemde tartışma konusu olan tasavvufî konulara derinlemesine girmeden genele hitap etmeyi tercih ettiği görülmektedir. İsmâil Hakkı, tasavvufî tefsirlerin çoğundan faydalanmakla birlikte en önemli kaynağı *et-Tevilâtü'n-Necmiyye* olmuştur. Tefsirin tasavvufî yönünün teşekkülünde, Celvetiyye'nin kurucusu Azîz Mahmûd Hüdâyî (ö. 1038/1628)'nin eserlerinden, İsmâil Hakkı'nın şeyhi Osman Fazlı Efendi'nin eserlerinden ve sözlerinden yapılan nakillerin de büyük tesiri vardır.

İsmâil Hakkı Bursevî; İbnü'l-Arabî, Sadreddîn Konevî ve Mevlânâ çizgisinde bir tasavvuf anlayışına sahip, vahdet-i vücud ekolüne bağlı bir şahsiyettir. Bununla birlikte *Rûhu'l-beyân* umum için yazıldığından vahdet-i vücud görüşünün yanlış anlaşılabilirliğini düşündüğü yönlerine yer vermemeye özen göstermiştir. Özellikle ehli için yazılan vâridâtının yorumuna dâir eserlerinde *-Rûhu'l-beyân*'ın aksine- âyet ve hadislerin tasavvufî/işârî yorumlarında, bu arada vahdet-i vücudu ilgilendiren konularda daha rahat davrandığı gözlenmektedir. Bunda yaşadığı dönemin şartlarının da etkili

46 Muhammed Zâhid Kevserî, *Makâlât*, Kahire ts., s. 483-484.

47 Örnek olarak bkz. Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, c. 1, s. 277; c. 2, s. 425, 429; c. 3, s. 409.

olduğu açıktır. Bursevî'nin zamanında medrese-tekke veya başka bir ifadeyle Kadızâdeliler-Sîvâsîler kavgaları belli ölçüde yatışmış olsa da yaralar henüz kapanmamış, tarafların çekişmelere sebep olan konulara hassasiyeti ortadan kalkmamıştır. Nitekim Bursevî şeyhi ile *Fusûsu'l-hikem* okurken şeyhinin işitmeleri uygun olmayanlar duymasın diye kapıyı kapattırması, *Rûhu'l-beyân*'ın tefsiri devam ederken 1114/1703 Ramazan ayında Bursa Ulucami'de Kadir gecesi namazı kılınması gerekçesiyle, medrese talebelerinin camiye hücum ederek dervişlerden birini öldürmesi ve bazılarını yaralaması, 1135/1722 yılında Bursevî'nin Üsküdar'da ikamet ettiği sırada vaazlarında vahdet-i vücuddan bahsettiği ve "*Lâ ilâhe illâ ene*" dediği iddiasıyla şikâyet edilmesi⁴⁸ gibi örnekler dönemin hassasiyetini ortaya koymak için yeterlidir.

VII. *Rûhu'l-beyân*'ın Tesirleri ve *Rûhu'l-beyân* ile İlgili Çalışmalar

Azimli bir çalışma ve tetkik mahsûlü olan *Rûhu'l-beyân* yazılırken daha önce yazılan tefsirler başta olmak üzere, farklı disiplinlerdeki birçok eserden istifade etmiştir. Aynı şekilde kendinden sonra Ayrıca bu mezkur eser kendinden sonrası için de geniş bir kaynak olmuş, geçen üç asır içinde bu tefsire gösterilen ilgi günümüze kadar artarak devam etmiştir.

İsmâil Hakkı'nın muâsırlarından kendisi gibi bir Celvetiyye mensubu olan Hüdâyî Âsitânesi postnişinlerinden Ya'kûb Afvî (ö. 1149/1736) *Tuhfetü'l-vu'âz* isimli eserinde (Hacı Selimağa Ktp., Hüdâyî, nr. 623) *Rûhu'l-Beyân*'dan doğrudan nakillerde bulunmuştur.

Yine İsmâil Hakkı ile muasır müelliflerden Eşrefzâde Ahmed İzzeddîn Efendi'nin (ö. 1153/1741) *Enîsü'l-cenân fî tefsîri'l-Kur'ân* adlı eserinde (BYEBEK, Genel, nr. 976-977) hem metot, hem de muhteva bakımından *Rûhu'l-beyân*'ın derin izlerini görmek mümkündür.

Eşrefzâde'nin oğlu Abdülkâdir Necîb'in (ö. 1202/1789) *Rûhu'l-Beyân*'a ismen de benzeyen ve metot olarak da ondan istifade ettiği anlaşılan *Zübdetü'l-beyân* isimli tefsire dâir eserinin (BYEBEK, Genel, nr. 217-218) ana kaynaklarından birisi de *Rûhu'l-beyân*'dır.

Rûhu'l-Beyân'ı kaynak olarak kullanan ve ondan etkilenen müelliflerden birisi de Gazzîzâde Abdullatîf Efendi (ö. 1247/1831)'dir. *Fütûhât-ı Kenzî'l-Kur'ân* adlı üç ciltlik Türkçe tefsirini (BYEBEK, Orhan, nr. 219-221) hazırlarken *Rûhu'l-beyân*'dan da faydalanmıştır.

Mehmed b. Osman el-Hilmî el-Adavî'nin 1267/1851'de yazdığı *Tefsîr-i Sûre-i Vâkıa* isimli eserinde (İstanbul 1310, 460 s.) nakillerin neredeyse yarısından fazlası *Rûhu'l-beyân*'dan yapılmıştır.

Evliyâzâde İsmâil Hakkı el-Kütâhî'nin *Miftâhu't-tefâsîr* adlı eseri (İstanbul 1286, 413 s.) önemli ölçüde *Rûhu'l-beyân*'dan seçilen mevzûlardan oluşur.

⁴⁸ Bkz. Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî*, s. 50, 79-81, 106-108.

Hasan Basri Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm* adlı eserinde âyet meâllerine açıklamalarda bulunmak üzere eklediği dipnotlarda bazen isim vererek, bazen de vermeden *Rûhu'l-beyân*'dan istifade etmiştir.

Ömer Nasûhî Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri* adlı eserinin mukaddimesinde istifade ettiği tefsirler arasında Beyzâvî, Râzî ve Ebüssuûd tefsirlerinden sonra dördüncü olarak *Rûhu'l-beyân*'ı zikreder.

Rûhu'l-beyân yazıldığından günümüze kadar özellikle tasavvufi muhitlerde en çok itibar gören ve faydalanılan tefsirlerden birisi olmuştur. Son devir Nakşî meşâyihından Mahmûd Sâmî Ramazanoğlu'nun özellikle tefsire dâir eserlerinde *Rûhu'l-beyân*'dan geniş iktibaslarda bulunması buna örnek olarak zikredilebilir.

Rûhu'l-beyân oldukça hacimli bir eser olduğu için üzerinde ihtisar, telhis ve özetleme çalışmaları da yapılmıştır:

Seyyid Muhammed Nûrî el-Kâdirî el-Mevsilî tarafından *Telhisu't-Tibyân min Rûhi'l-beyân* adıyla dört cild olarak telhîs edilmiştir. Dördüncü cildin sonunda dört adet takriz vardır.⁴⁹

Mustafa Sabri er-Reşîdî el-Kâdirî tarafından *Reyhânetü'l-ihvân el-maktûfe min riyâzî'l-cinân el-menkûle min tefsiri Rûhi'l-beyân* adıyla özetlenmiştir.⁵⁰

Muhammed Ali Sâbûnî tarafından *Tenvîru'l-ezhân min tefsiri Rûhi'l-beyân* adıyla ihtisar ve tahkik edilmiştir (I-IV, Dımaşk: Dâru'l-Kalem 1988/1408). Sâbûnî, tefsirde geçen Farsça metinlerin tamamını, tasavvufi menkıbe ve kıssaları, zayıf ve mevzû gördüğü rivâyetleri çıkarmıştır. Bir bakıma *Tenvîru'l-ezhân*, ismine de uygun olarak *Rûhu'l-beyân*'ın zihinlere ve akıllara hitap eden taraflarını aydınlatırken, ruhlarla ve gönüllere hitap eden tasavvufi yönünü ihmal etmiştir.

İbrâhim Muhammed tarafından *Muhtasarı Kitâbi Tefsiri Rûhi'l-beyân* adıyla yapılan ihtisarin ikinci cildi Gâfir sûresiyle bitmektedir (Kahire: el-Hey'e'l-Mısriyye'l-âhmed li'l-kitâb, 2009).

Rûhu'l-beyân'ın Türkçe'ye yapılan ve yapılmakta olan kısmî ve tam tercümelerinden başka Urduca'ya yapılmış bir tercümesi de bulunmaktadır:

Aşçı İbrâhim Dede (ö. 1906'dan sonra), *Tercemetü'l-Fârisiyye fî Tefsiri'l-Hakkıyye* isimli eserinde tefsirde geçen Farsça manzum ve mensur metinleri Türkçe'ye tercüme etmiştir (İstanbul Ü. Merkez Kütüphanesi, nr. TY 3210-3213).

Hüseyn Vassâf ve Ahmed Nazmi Efendi, *Esrâr-ı Kur'ânîyye'den Bir Nebze* adıyla Yâsîn sûresinin tefsirini Türkçe'ye tercüme etmişlerdir (Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 2312).

49 Davud Çelebi, *Fihrisü Kitâbi Mahtûtâtî'l-Mevsil*, Bağdat 1927, s. 89.

50 Davud Çelebi, *Fihrisü Kitâbi Mahtûtâtî'l-Mevsil*, s. 231; C. Brockelmann, *Geschichte der arabischen Litteratur (GAL) Suppl.*, Leiden 1937-1942, c. 2, s. 652.

Sâbûnî tarafından hazırlanan *Tenvîru'l-ezhân* bir heyet tarafından *Muhtasar Rûhu'l-beyân Tefsiri* adıyla Türkçe'ye çevrilerek basılmıştır (I-X, İstanbul: Damla Yayınevi, 1995-1996).

Ömer Faruk Hilmi ve Osman Şen tarafından Türkçe'ye yapılan tercümesinin XXIV. cildi basılmış olup XXX ciltte tamamlanacağı tahmin edilmektedir (İstanbul: Fatih Yayınevi, ts.)

H. Kamil Yılmaz başkanlığında bir redaksiyon ve mütercimler heyeti tarafından Türkçe'ye yapılan tercümesinin baskısı XVIII. cilde ulaşmış olup XXIII ciltte tamamlanacağı anlaşılmaktadır (İstanbul: Erkam Yayınları, 2005→).

Urduca'ya tercümesi ise Muhammed Feyz Ahmed Üveysî tarafından *Füyûzu'r-Rahmân Urdu Tercüme Tefsîri Rûhu'l-beyân* adıyla yapılmış ve Karaçi'de basılmıştır (I-XV, Mektebe Gavsıyye, 2003-2007).

Rûhu'l-beyân hakkında bazı akademik çalışmalar da yapılmıştır. Bunlardan en önemlisi Sâkıb Yıldız'ın Fransa'da hazırladığı doktora tezidir (*L'Exégète Turc Ismâ'il Hakkî Burûsawî, Sa Vie, Ses Oeuvres et La Méthode dans son Tafsîr Rûh al-bayân*, Faculté des Lettres et Sciences Humaines de Paris L'Université de Sorbonne 1972). Tezin yaklaşık üçte birlik bölümü *Rûhu'l-beyân*'a ayrılmış ve tefsir muhtelif yönlerden incelenmiştir. *Rûhu'l-beyân* ile ilgili M. Fatih Hasçıçek *İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-beyân'ında Nefs Kavramı* (Ankara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000), Fatma Çalık *Rûhu'l-beyân'da İşârî Tefsir Anlayışı* (Uludağ Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002), Ömer Özbek *Bursevî'nin Rûhu'l-beyân Adlı Tefsirinde "Usûl-i aşere"* (Erciyes Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003) ve Fatih Oruç *İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-beyân Tefsirinde Hârikulâde Olaylar* (Sakarya Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008) adlı yüksek lisans tezleri hazırlamışlardır.

Rûhu'l-beyân değişik yönlerden bazı makalelere ve sempozyum tebliğlerine de konu olmuştur. 26-27 Mayıs 2000 tarihinde Bursa'da gerçekleştirilen I. Uluslararası İsmail Hakkı Bursevî Sempozyumu'nda *Rûhu'l-beyân* hakkında Bedreddin Çetiner "Rûhu'l-beyân'ın Kaynaklarından Biri: Atpazarlı Osman Efendi ve Tefsiri", Mehmet Okuyan, "Rûhu'l-beyân'ın Kaynaklarından Biri, Bahru'l-Hakaik Tefsiri", Süleyman Sayar "Rûhu'l-Beyân'da Dîn Kavramı", Denis Grill "Bursevî and Mystical Commentary Tradition", Alan Godlas "Ruh al-bayan as a Commentary of One Mystic" adlı tebliğleri sunmuşlardır.

Aynı sempozyumda Adem Apak tarafından sunulan "İsmail Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân*'da İslâm Tarihi İlk Dönem Hadiseleri ve Siyasî-İtikadî Fırkalar Hakkındaki Görüşleri", adlı tebliğ, makale olarak da yayımlanmıştır (*Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: XI, sayı: 2, 2002, s. 147-166). Ömer Başkan'ın "Halkı İrşad Çabasının Tefsire Yansıması Biçimi: Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân*'ı ve Tefsir Yöntemine Dair Bir

Değerlendirme" adlı makalesi (*Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, cilt: VIII, sayı: 3, 2008, s. 127-144) ve H. Kamil Yılmaz'ın "*Mesnevî ve Rûhu'l-beyân*"da Köylülük ve Şehirlilik" isimli tebliği (*Uluslararası Mevlânâ Sempozyumu Bildirileri*, 2010, cilt: II, s. 979-992) de burada zikredilebilir.

1-2 Kasım 2013 tarihinde Bursa'da gerçekleştirilen İsmail Hakkı Bursevî Uluslararası Sempozyumu-II'de ise *Rûhu'l-beyân* hakkında Ali Namlı tarafından "Müellifinin Anlatımıyla *Rûhu'l-beyân*'ın Yazılma Hikâyesi ve Özellikleri", Adrew Rippin tarafından "*Ruh al-Bayan* and the Scholarly Genealogy of Quranic Exegesis", Denis Grill tarafından "From Ibn al-'Arabî to İsmâ'il Haqqî, according to *the Rûh al-bayân*", Laila Khalifa tarafından "Tefsîru *Rûhi'l-beyân* li-İsmâ'il Hakkî el-Bursevî beyne cem'ihî li't-tefâsîri's-sâbika ve temhîdihî li't-tefâsîri'l-lâhika", Walizar Jahantab tarafından "Menhecû İmâm İsmâ'il Hakkî el-Burûsevî fî tefsîrihî *Rûhi'l-beyân*", Jamal Elias tarafından "Bursalı İsmail Hakkı as Commentator: An Examination on the Tefsîr *Rûhu'l-Beyân* and *the Rûhu'l-Mesnevî*", Süleyman Sayar tarafından "*Rûhu'l-beyân*"da Yahudilik ve Yahudiler" adlı tebliğler sunulmuştur.

İsmâ'il Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân* Adlı Tefsîri

Ali NAMLI

Özet

İsmâ'il Hakkı Bursevî başta meşhur tefsiri *Rûhu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân* olmak üzere geriye yüzden fazla irili ufaklı eser bırakmış velûd bir müelliftir. Tasavvufî bir atmosferde yetişmiş olmasına rağmen zâhirî ilimlerle ilgili de güçlü bir eğitim almış, ikamet ettiği yerlerde insanlarla iç içe olmuş, ilmini ve irfanını halkla paylaşmış, vaaz ve nasihatten geri durmamıştır. *Rûhu'l-beyân* adlı tefsirini kaleme alırken de bir yandan vaazlarında Kur'an'ı Bursa Ulucami kürsüsünden baştan sona tefsir etmiştir.

Genellikle tasavvufî/işârî tefsirler arasında sayılsa da diğer tefsir çeşitlerinin çoğunun özelliklerini de taşıyan *Rûhu'l-beyân* başta tefsirler ve tasavvufî eserler olmak üzere pek çok kaynaktan faydalanılarak başarılı bir şekilde telif edildiği gibi yazıldığı zamandan günümüze kadar birçok çalışmaya kaynak olmuş, baskıları, ihtisarları ve tercümeleri yapılmış, akademik çalışmalara konu olmuştur. Zayıf rivâyetler içermesi, isrâiliyyâta ve doğruluk derecesine bakılmaksızın kıssalara fazla yer vermesi gibi bazı yönlerden tenkit edilse de özellikle tasavvufî muhitlerde her zaman ilgi görmüş, vâizler için vazgeçilmez bir eser olmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Rûhu'l-beyân*, tefsir, işârî tefsirler, İsmâ'il Hakkı Bursevî, tasavvuf.

Ruh al-Bayan fi Tafsir al-Quran: Isma'il Haqqi al-Burusawi's Commentary on the Qur'an

Ali NAMLI

Abstract

Isma'il Haqqi al-Burusawi was a prolific author, who left behind more than a hundred large and small works including his famous commentary on the Quran: *Ruh al-Bayan fi Tafsir al-Quran*. Despite being brought up in a Sufi atmosphere, he was also well educated in exoteric Islamic sciences. He would join in the local public, share his knowledge and wisdom with them, and he never stopped preaching and giving advice to them. While he was writing his commentary on the Qur'an, *Ruh al-Bayan*, he also interpreted the Qur'an from beginning to end in his sermons from Bursa Ulucami (Grand Mosque) pulpit.

Although *Ruh al-Bayan* is generally considered to be among the Sufi/ishari commentaries of the Qur'an, it carries most of the features of other types of the Qur'anic exegesis. As it benefited from many sources, especially from other books of Qur'anic exegesis and Sufism, and was successfully composed, it also became a reference for many studies. It has been published a number of times, summarized, translated into other languages, and become the subject of academic studies since the day it was written. Although it is criticized in some ways, such as for containing weak narrations, giving place to *Israiliyyat* and stories regardless of the degree of their accuracy, it has also received much attention especially in Sufi circles and has become an indispensable work for the preachers.

Keywords: *Ruh al-Bayan*, Tafsir, Tafsir al-Ishari, Isma'il Haqqi al-Burusawi, Sufism.